

<https://jhr.ui.ac.ir/?lang=en>

Journal of Historical Researches

E-ISSN: 2476-3306

Document Type: Research Paper

Vol. 16, Issue 1, No.61, Spring 2024

Received: 29/07/2023

Accepted: 02/03/2024

Analysis of Verena Klemm's Portrayal of the Personality of Hazrat Fatima (PBUH)

Shahla Bakhtiari*

Associate Professor Department of History, Faculty of Literature, Alzahra University, Tehran, Iran
Sh.bakhtiari@alzahra.ac.ir

Mahdieh Poursaleh Kachomesghali

M.A History of Islam, Department of History, Faculty of Literature, Alzahra University, Tehran, Iran
M.Poursaleh@student.alzahra.ac.ir

Abstract

The personality of Hazrat Fatima (PBUH), a lady who holds a special position and dignity in *the Quran*, Prophetic hadiths, Sunni sources, and especially Shiite sources, has been a subject of interest for Orientalists. Verena Klemm, a contemporary Orientalist, wrote an article on forming the image of Hazrat Fatima (PBUH) in Sunni and Shiite sources. This study investigates Klemm's attitude towards Hazrat Fatima (PBUH) and how she portrays and analyzes her personality. The content analysis method is used to extract Klemm's desired concepts and the sources she considered, which has been effective in advancing the goals of this research. The results show that Klemm conducted her study based on her preconceived notions and relying on limited and specific sources, without paying attention to the religious vision of the text.

Keywords: Imaginary Personality, Real Personality, Orientalism, Hazrat Fatimah (PBUH).

Introduction

Orientalist researchers in the Western world focus on the study of prominent Muslim personalities, and one such personality is Hazrat Fatima (PBUH). [Verena Klemm \(2005\)](#) is a contemporary German orientalist who is the author of numerous books and articles in the field of Islamic history, Arabic literature, Persian language, and literature. She is one of the researchers of Islamic and Middle East

---

*Corresponding author

2476-3306 © University of Isfahan

This is an open access article under the CC BY-NC-ND/4.0/ License (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/>).

10.22108/JHR.2024.138551.2557

studies who has written on the personality of Hazrat Fatima (PBUH). Her article titled 'Formation of an Islamic Legend: Fatima, the Daughter of the Prophet Muhammad' in the book *Ideas, Images, and Methods of Portrayal Insight into Classical Arabic Literature and Islam*, examines the personality of Hazrat Fatima (PBUH) based on Sunni sources, considering the description of Shiite sources as imaginary and mythical. As Hazrat Fatima (PBUH) holds special respect and dignity in the beliefs of Muslims, both Shiite and Sunni, analyzing Klemm's article is necessary to avoid creating a series of unbalanced depictions of her personality and to explain the facts.

Materials and Methods

Content analysis is used as the method of research to categorize events with common characteristics under the title of a concept and then classify them into different domains and characteristics. Frequency measurement of the type and number of sources has also been done to achieve more accuracy, improve quality, and advance research goals. The effective factors in Klemm's analysis presented in her article have been investigated by reviewing the fields and sources of interest.

Research Findings

Verena Klemm has explored the personality of Hazrat Fatima (PBUH) from both historical and fictional perspectives. She believes that the real personality of Hazrat Fatima (PBUH) is extensively documented in historical reports. Klemm has primarily utilized Sunni historical data and documents to investigate the personal, marital, maternal, and social aspects of Hazrat Fatima's personality. In her work, Klemm has identified the imaginary personality of Hazrat Fatima, which is mostly mentioned in the historical narratives and propositions of the Shiites. She considers these reports as a form of storytelling by Shia writers and creates a fictional personality for Hazrat Fatima (PBUH) that goes beyond human limits. Klemm's attention mainly lies in the personal and marital fields while exploring the superhuman aspect of Hazrat Fatima's personality. She has examined various areas and characteristics in separate tables.

Various factors can influence the research process of a scientific work that focuses on the important historical figures of a religion. Therefore, researchers in this field must pay special attention to these factors to master their work. One vital aspect is the resources they use. To rationally and logically analyze a famous personality, researchers must have a complete understanding of the temporal and spatial situation of the writing about them. Another influential factor in this field of research is the method of using sources. Orientalists typically use the method of matching and confronting, in which the degree of impact and influence of texts on each other is determined. By analyzing it, the influence of people, ideas, and schools becomes clear. In addition, every systematic research should have three basic stages description, analysis, and explanation. Such a method would not be compatible with a brief historical account. Neglecting these things will cause problems and damage to the research. Therefore, to analyze Klemm's concept, her sources, the appropriateness of the topic, her attention to historical and hadith reports, and her consideration of the religious vision of the text have been examined by citing examples.

Discussion of Results and Conclusion

The analysis of Klemm's research concepts and sources regarding the personality of Hazrat Fatima (PBUH) shows that her analysis is not correct. The lack of attention to the appropriateness of the sources and the subject is the main reason for this analysis, which mainly refers to Sunni historical sources, Shiite hadith, Sunni hadith, contemporary research, Shiite history, and Sunni commentary. The use of specific and limited sources such as *Tabaqat Al-Kubra* among Sunni historical sources, *Bihar al-Anwar* and *Manaqib Al Abi Talib* among Shiite hadith sources, and reliance on preconceived notions and using some undocumented reports in some areas have also been effective in her analysis. Not paying attention to the religious insight of the text not referring to the advanced and authentic sources of Twelve Imami Shiites and relying on books that have weak and fictional narrations, like *Manaqib Al Abi-Talib*, are other reasons for Klemm's analysis. The set of these factors indicates Klemm's extra-religious understanding and her lack of sufficient and necessary knowledge of sources and traditions, particularly in the context of Shiite hadith sources.

References

The Holly Quran

- Ala Al-din, M. (2020). The Quranic figure of Fateme Zahra and contemporary Orientalists. *Kausar Quranic Quarterly*, 67, 31-60. <https://www.noormags.ir/view/fa/articlepage/1749705> [In Persian].
- Al-Motahari, M. (2019). *Analyzing the concept presented by Fatima Zahra (PBUH) in English encyclopedia sources* [Unpublished M.A. Thesis], Al-Zahra University. [In Persian].
- Al-Shamhani, A. (2020). *Hazrat Fatima Zahra (PBUH) in the works of Orientalists* [M.A. Thesis, Ferdowsi University of Mashhad]. Ferdowsi University of Mashhad. https://library.um.ac.ir/index.php?option=com_lib&view=search&lang=fa [In Persian].
- Amin, A. (n.d). *Zoha Al-Islam: Nashaato Al-Islam fi Al-Asre Al-Abbasi*. Dar al-Kotob Al-Arabi Publication. <https://books4arab.me/>
- Askari, M. (2013). *Criticizing the personality of Fatima Zahra (PBUH) from the perspective of Orientalists with a Quranic approach* [Unpublished M.A. Thesis], Al-Mostafa Al-Alamia University of Qom. [In Persian].
- Baazm, M., & Kazemi, N. (2016). Critical research on the personality of Zahra (S) in the works of Jane Damen McAuliffe. *Balaq Mobin*, 46-47, 69-88. <https://www.noormags.ir/view/en/articlepage/1373833> [In Persian].
- Bardin, L. (1996). *L'analyse de contenu* [M. Yamini & M. Ashtiani, Trans.]. Shahid Beheshti University Press. [In Persian].
- Hashemi, Z. (2015). The Qur'anic image of Fatima (PBUH) in the Encyclopedia of Islam and the Encyclopedia of the Qur'an. *Ahl al-Baytology Studies Journal*, 2, 73-94. <https://www.noormags.ir/view/fa/articlepage/1110136> [In Persian].
- Helli, H. (1961). *Rejal Al-Allame Al-Helli*. Mohammad Sadeq Bahr Al-Olom Publication. <https://lib.eshia.ir/12553/1/1>
- Holsti, O. R. (1994). *Content analysis for the social sciences and humanities* [N. Salarzadeh Amiri, Trans.]. Allameh Tabataei University Press. [In Persian].
- Hoseini, Z. (2016). Methodology of Al-Abitaleb's Manaqib book and its pathology in quoting Sunni sources. *Hadith va Andisheh*. 11, 5-12. <https://civilica.com/doc/871436/> [In Persian].
- Ibn Khaldun, A. (n.d). *Kitab al-Ibar*. Dar al-Fikr. <https://noorlib.ir/book/info/115742> [In Arabic].
- Ibn Shahr Ashob. (1959). *Manaqib Al Abi-Talib*. Allameh Publication. <https://lib.eshia.ir/12566/1/1> [In Arabic].
- Jan Ahmadi, F. (2009). A critical study of Fatima's article. *The image of Hazrat Muhammad (PBUH) and Hazrat Zahra (PBUH) in the Encyclopedia of Islam (translation and criticism)*. Shia Shenasi Publication. <https://noorlib.ir/book/view/11990> [In Persian].
- Jazari Mamoui, S. (2023). A methodical critique of Henri Lammens's view of Fatima (AS) in the book "Fatima and the Daughters of Muhammad (S)". *Journal of Shi'a Studies (Shi'a Pajoohi)*, 8, 282-308. https://shia.urd.ac.ir/article_149564.html [In Persian].
- Kaempfer, A. (1941). *Kaempfer's travelogue* [K. Jahandari, Trans.]. Kharazmi Publication. [In Persian].
- Karimi, N. M. (2007). *Biography studies in the West: a selection of texts and sources*. World Assembly of Approximation of Islamic Religions Publication. [In Persian].
- Kashef, A. M. H. (1994). *Asl al-Sh'a va Osoloha*. Imam Ali Publication. <https://lib2.eshia.ir/27072> [In Arabic].
- Kashi, M. (1929). *Ikhtiar al-Maarefat al-Rejal*. Hasan Mostafavi Publication. <https://lib.eshia.ir/10241/0/2> [In Arabic].
- Klemm, V. (2005). Fatima the daughter of the prophet Muhammad. *Image Formation of an Islamic*

- Legend*, 58, 181-208.
- Krippendorff, K. (2012). *Content analysis an introduction to the methodology* [H. Naybi, Tran.]. Ney Publication. [In Persian].
- Majlesi, M. (1984). *Bihar al-Anwar*. al-Islamia Publication. <https://lib.eshia.ir/11008/27/0> [In Arabic].
- Norozi, Z. (2009). *Studying the biography and works of Dr. Laura Veccia Vaglieri, an Italian scholar of Islam and Shia*. Proceedings of the first international conference of Shiites and Orientalists- Association of History Scholars, Qom. <https://ebookshia.com/books/view/3993> [In Persian].
- Parsa, F. (2009). Typology of orientalist's works about Hazrat Fatima Zahra (S). In: *Imamism and sects from the point of view of orientalists* (pp. 17-34). Khakriz Press. <https://ebookshia.com/books/view/3876/> [In Persian].
- Qaemi, S. R., & Amin, M. R. (Eds.) (2020). *The Shiite word in Western studies*. Dar al-Hadis Publication. <https://alefbalib.com/Metadata/721840> [In Persian].
- Qaramaleki, F. (2011). *Methodology of religious studies*. Olom Islami Razavi University Press. [In Persian].
- Rezaee, H. (2007). Hazrat Fatima (PBUH) in Leiden Qur'an Encyclopaedia. *Bayyenat*, 4, 200-207. <https://ebookshia.com/books/view/336/> [In Persian].
- Rezaee, M. A. (2008). Criticism of the article Fatimah (PBUH) written by Jane Damen McAuliffe in the Leiden Qur'an Encyclopedia. *The Quran from Orientalist point of view Quran and orientalists*, 4, 65-97 [In Persian].
- Sadoq, M. (1983). *Kamal al-Din va Tamam al-Neema*. Al-nash Al-islami Publication. <https://shialibrary.blog.ir/post/47> [In Arabic].
- Sahraee, M. (2018). *The face of Hazrat Zahra (PBUH) from the perspective of Islamic orientalists and thinkers (Imam Khomeini (RA) A. Motahari, A. Javadi Amoli)*. The Fourth International Congress of Culture and Religious Thought. <https://civilica.com/doc/778253/> [In Persian].
- Salem, A. S. (2002). *Naqd al-Khatab al-isteshraqia va asareha fi al-derasat al-islamia*. Dar al-Madares al-Islamia. [In Arabic].
- Straus, A., & Gorbun, J. (2019). *Basic of Qualitative Research: Techniques and procedures for Grounded Theory* [I. Afshar, Trans.]. Ney Publication. [In Persian].
- Taifoor, I. A. (1999). *Balaqat Al-Nesa*. Heydarieh Publication. <https://noorlib.ir/book/info/1433> [In Arabic].
- Vaseei, A. (2006). Analytical history or history analysis. *Historians Journal*, 6, 138-156. <https://www.sid.ir/paper/494308/fa> [In Persian].

پژوهش‌های تاریخی

سال شانزدهم، شماره یکم (پیاپی ۶۱)، بهار ۱۴۰۳، ص ۱۹-۱

تاریخ وصول: ۱۴۰۲/۵/۷، تاریخ پذیرش: ۱۴۰۲/۱۲/۱۲

مقاله پژوهشی

تحلیل تصویرسازی و رنا کلم از شخصیت حضرت فاطمه(س)

شهلا بختیاری* ، دانشیار گروه تاریخ، دانشکده ادبیات، دانشگاه الزهراء، تهران، ایران

sh.bakhtiari@alzahra.ac.ir

مهديه پورصالح کچومتقالی، دانش آموخته کارشناسی ارشد تاریخ اسلام، دانشکده ادبیات، دانشگاه الزهراء، تهران، ایران

m.poursaleh@student.alzahra.ac.ir

چکیده

مطالعه و پژوهش درباره شخصیت حضرت فاطمه(س)، به عنوان بانویی که در قرآن، احادیث نبوی، منابع اهل سنت و به ویژه منابع شیعیان از جایگاه و منزلت ویژه‌ای برخوردار است، از موضوع‌های مورد علاقه‌ی مستشرقان بوده است. در این زمینه محققان مختلف، آثاری را ارائه داده‌اند. و رنا کلم، مستشرق معاصر است که مقاله‌ای را در زمینه شکل‌گیری تصویر حضرت فاطمه(س) در منابع اهل سنت و شیعیان نگاشته است. آنچه حائز اهمیت است، چگونگی تصویرسازی و تحلیل این مستشرق از شخصیت حضرت فاطمه(س) است؛ بنابراین، این نوشتار می‌کوشد تا نگرش و رنا کلم را با روش تحلیل محتوا، در استخراج مفاهیم مدنظر او در حوزه‌ها و مشخصه‌های گوناگون و تحلیل‌های ارائه‌شده‌اش درباره شخصیت حضرت فاطمه(س) را بررسی کند. در همین راستا، نوع و تعداد منابعی که او به آنها توجه کرده است، فراوانی سنجی شده و در پیشبرد اهداف این پژوهش، مؤثر بوده است. واکاوی اثر این مستشرق نشان می‌دهد که بررسی شخصیت حضرت فاطمه(س) در این مقاله، عمدتاً متکی بر منابع محدود و مشخص انجام شده است. همچنین و رنا کلم این مطالعه را بدون توجه به بینش مذهبی متن و براساس انگاره‌های پیش مفروض خود انجام داده است. تناسب‌نداشتن منابع و موضوع و بهره‌گیری از تحقیقات هم‌عصران او، در تحلیل و بررسی و رنا کلم از شخصیت حضرت فاطمه(س) مشهود است.

واژه‌های کلیدی: شخصیت خیالی، شخصیت واقعی، شرق‌شناسی، حضرت فاطمه(س)، و رنا کلم.

* نویسنده مسئول

2476-3306 © University of Isfahan

This is an open access article under the CC BY-NC-ND/4.0/ License (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/>).

10.22108/JHR.2024.138551.2557

(Thurkill)، اطلاعاتی را دربارهٔ این بانو به آشکال مختلف گردآوری کرده‌اند.

پژوهش‌های متعددی دربارهٔ شخصیت حضرت فاطمه (س) در زمینهٔ آثار مستشرقان مختلف انجام شده است که موارد زیر اشاره می‌شود: نقد و بررسی تاریخی مقالهٔ لورا وچیا والیری، در کتابی با عنوان *تصویر حضرت محمد (ص) و حضرت زهرا (س) در دایرةالمعارف اسلام (ترجمه و نقد) توسط جان احمدی (۱۳۸۸)*، جازاری معمولی (۱۴۰۱) نیز، نقد روشی دیدگاه لامنس را به نگارش درآورده است. تحقیقاتی از نظر قرآنی وجود دارد که رضایی هفتاد (۱۳۸۶)، رضایی اصفهانی (۱۳۸۷)، هاشمی (۱۳۹۴)، باعزم و دیگران (۱۳۹۵) و علاءالدین (۱۳۹۹) در زمینهٔ مقالهٔ جین دمن مک اولیف انجام داده‌اند، همچنین پایان‌نامه‌ای که عسکری (۱۳۹۲) از همین منظر نگاشته است و همچنین دسته‌ای از مطالعات انجام شده در زمینهٔ شخصیت و گونه‌شناسی اثر برخی مستشرقان مانند مقاله‌های پارسا (۱۳۸۸)، نوروزی (۱۳۸۸)، صحرائی و دیگران (۱۳۹۷) و پایان‌نامه‌های المطهری (۱۳۹۸) و الشحمانی (۱۳۹۹).

اما با توجه به اینکه پژوهش مستقلی^۱ در این زمینه، دربارهٔ مقالهٔ کلم (2005) (Klenn) با عنوان «شکل‌گیری تصویری از یک افسانهٔ اسلامی: فاطمه دختر محمد پیامبر» در کتاب *ایده‌ها، تصاویر و روش‌های آن، بینشی در ادبیات کلاسیک عرب و اسلام* انجام نشده است، تمرکز این نگارش بر این مقاله است. ترسیم کلم (۲۰۰۵) از شخصیت حضرت فاطمه (س) براساس منابع اهل سنت بوده و توصیف منابع شیعیان را خیالی و اسطوره‌گونه دانسته است.

۱. شایان ذکر است، این مقاله برگرفته از پایان‌نامهٔ نگارندهٔ این مقاله است که اسفندماه سال ۱۴۰۱ با عنوان «بررسی انتقادی دیدگاه مستشرقان در مورد شخصیت حضرت فاطمه (س): شخصیت خیالی در برابر شخصیت واقعی» دفاع شده است.

گسترش روزافزون مطالعات اسلامی نزد محققان شرق‌شناسی جهان غرب، رویکردی است که در بخشی از حرکت خود، متوجه بررسی شخصیت‌های شاخص مسلمانان شده است. از یک‌سو با حضور اروپاییان در سرزمین‌های اسلامی و آشنایی آنها با اسلام و عقاید گوناگون آن و از سوی دیگر وجود نقل‌قول‌های حضرت عیسی (ع) دربارهٔ آخرین پیامبر (صدوق، ۱۴۰۴ق، ص. ۱۹۱/۱-۱۹۲)، مطالعه و تحلیل آثار مربوط به پیامبر (ص) و اهل بیت (علیهم‌السلام) از جمله حضرت فاطمه (س) را پررنگ‌تر کرد (کریمی‌نیا، ۱۳۸۶، ص. ۱۴). همچنین در پی حضور شیعیان در سرتاسر جهان، تأثیرگذاری آنها در تحولات بین‌المللی و تشکیل حکومت‌های مختلف شیعی، مستشرقان به اصول و مبانی اعتقادی شیعیان نیز توجه کردند (کمپفر، ۱۳۶۰، ص. ۱۳۲).

در میان پژوهشگران مطالعات اسلامی و خاورمیانه، از جمله کسانی که دربارهٔ شیعه، به‌خصوص شخصیت حضرت اظهار نظر کرده‌اند، به لوئی ماسینیون (Louis Massignon)، از پیشتازان این امر اشاره می‌شود. هانری لامنس (Henri Lammens)، اشپرینگر (Springer)، کائتانی (Caetani)، دونالدسون (Donaldson)، هانری کربن (Henry Corbin) و ایوانف (Ivanov) نیز، از افراد دیگری‌اند که پژوهش‌هایی را در این حوزه انجام داده‌اند. همچنین دنیس اسپلبرگ (Denise Spellberg)، باربارا استواسر (Barbara Stowasser)، لورا وچیا والیری (Laura Vaccia Veglieri)، جین دمن مک اولیف (Jane Dammen McAuliffe)، ورناس کلم (Verena Klemm)، روت رودد (Ruth Roded)، آرزینا لالانی (Arzina R. Lalani)، امیل دورمنگام (Emile Dermengham) و مری اف. ترکیل (Mary F. Trickle).

است. در ادامه، نوع و تعداد منابع درخور توجه او نیز فراوانی سنجی شده است. در پایان با بازبینی حوزه‌ها و منابع درخور توجه کلم، براساس منابع کتابخانه‌ای، عوامل مؤثر در تحلیل ارائه‌شده او بررسی شده است.

۱. زیست علمی ورنا کلم

خانم کلم متولد ۲۹ آوریل ۱۹۵۶م در شهر فریدبرگ (Friedberg) از ایالت بایرن (Bayern) در کشور آلمان است. او استاد آلمانی مطالعات اسلامی و رئیس مؤسسه مطالعات عربی در دانشگاه لایپزیگ (Leipzig University) است که مطالعات دینی تطبیقی، مصرشناسی و مطالعات فرهنگی تجربی را در دانشگاه توبینگن (Tubingen University) خوانده است. او در سال ۱۹۸۸م، رساله دکتری خود را زیر نظر هاینز هالم (Heinz Halm) با پایان‌نامه‌ای دربارهٔ مبلغ اسماعیلی، مؤید فی‌الدین شیرازی (متوفی قرن پنجم هجری)، دریافت کرد. او از سال ۲۰۰۳م، استاد زبان عربی و زبان‌شناسی شرقی در دانشگاه لایپزیگ است و از سال ۲۰۰۶م، چندین پروژه را برای بنیاد پژوهش‌های آلمان^۱، که در آن نسخ خطی اسلامی کتابخانه دانشگاه لایپزیگ ضبط و تحقیق می‌شود، هدایت کرده است. او در سال ۲۰۱۶م به عضویت آکادمی علوم ساکسون انتخاب شد. کلم مؤلف کتاب‌ها و مقاله‌های متعددی در زمینه تاریخ اسلام، ادبیات عرب و زبان و ادبیات فارسی است که کتاب‌های درک ادبیات شرق نزدیک: طیفی از رویکردهای بین رشته‌ای، خاطرات یک مأموریت و مقاله «فاطمه» از آن جمله است.^۲

نظر به اینکه حضرت فاطمه (س) در عقاید مسلمانان، اعم از شیعه و اهل سنت دارای احترام و منزلت خاص بوده است، بنابراین برای جلوگیری از ایجاد یک‌سری تصویرسازی‌های ناموزون از شخصیت ایشان و تبیین واقعیت‌ها، ضرورت تحلیل مقاله کلم مشخص می‌شود. به همین منظور این پژوهش با هدف پاسخگویی به این سؤالات به نگارش درآمده است که تحلیل کلم از شخصیت حضرت فاطمه (س) چگونه و چه عواملی در نوع تحلیل او مؤثر بوده است؟

روش این پژوهش، تحلیل محتوا (Content Analysis) است که از نظر کریپندورف (Krippendorff) (۱۳۹۰) تکنیکی پژوهشی است و به منظور استنباط تکرارپذیر و معتبر از داده‌ها دربارهٔ متن به کار می‌رود. باردن (Bardin) (۱۳۷۵) تحلیل محتوا را فنی می‌داند که توصیف‌های ذهنی و تخمینی را تلطیف و تصفیه می‌کند و ماهیت و قدرت نسبی محرک‌های داده‌شده به شخص را به صورت عینی آشکار می‌کند. بنابراین هدف این تحلیل، فراهم آوردن شناخت، بینشی نو، تصویر واقعیت و راهنمای عمل است. در این روش رویدادهایی که خصوصیات مشترک دارند، با عنوان یک مفهوم دسته‌بندی (استرواس و کورین، ۱۳۹۸، ص. ۱۲۵) و سپس در حوزه‌ها و مشخصه‌های مختلف طبقه‌بندی می‌شوند (کریپندورف، ۱۳۹۰، ص. ۷۶). برای رسیدن به دقت بیشتر، اصلاح کیفیت، تفسیر و استنتاج (هولستی، ۱۳۷۳، ص. ۲۱) و پیشبرد اهداف پژوهش، فراوانی سنجی نوع و تعداد منابع نیز با توجه به این روش انجام شده است. بنابراین در این پژوهش ابتدا مفاهیم شخصیت تاریخی و افسانه‌ای بیان‌شده در مقاله کلم استخراج و حوزه‌بندی و سپس برای نظم و تسهیل در بررسی، در جدول‌های جداگانه ترسیم شده

^۱ DFG: Deutsch Forschungsgemeinschaft

^۲ <https://www.uni-leipzig.de/en/profile/mitarbeiter/prof-dr-verena-klemm-kuhn>

به دلیل دختر پیامبر بودن ایشان است (Klemm, 2005, p. 185-186).

در مقاله پیش رو، ابتدا جنبه‌های مختلف مفاهیم شخصیت تاریخی و انگاره شخصیت خیالی مدعای کلم برای بررسی و تحلیل بهتر در حوزه‌های متعدد دسته‌بندی و در جدول‌های جداگانه بررسی شده است. در ادامه نیز، نوع و تعداد منابع فراوانی سنجی شده‌اند. همچنین آدرس صفحات مشخصه‌ها و تحلیل‌های بیان‌شده به وسیله کلم نیز در جدول‌ها آمده است.

۲.۱. شخصیت تاریخی

به نظر کلم، شخصیت واقعی حضرت فاطمه (س) مستند به گزارش‌های تاریخی است که در یک برهه از زمان به آن توجه شده است. او بیشتر از طریق داده‌ها و مستندات تاریخی اهل سنت، این بُعد شخصیتی را بررسی می‌کند. اهم حوزه‌های بررسی شده او برای سهولت مطالعه در زمینه‌های فردی، همسری، مادری و اجتماعی دسته‌بندی شده است.

الف- زمینه فردی: کلم برای ارزیابی شخصیت

تاریخی حضرت در زمینه فردی، به پنج جنبه توجه کرده است.

جدول ۱: زمینه فردی شخصیت تاریخی

Table 1. The individual context of the historical figure

حوزه‌های شخصیت تاریخی (فردی)	مشخصه‌های درخور توجه	تحلیل و رنا کلم	منابع	آدرس صفحات از مقاله مذکور
ولادت	-فرزند آخر خدیجه و محمد	-تاریخ دقیق ولادت نامعلوم	-سیره ابن هشام (سنت) -تاریخ یعقوبی (شیعه) -لامنس	۱۸۴
	-اهل الکسا	-ادعای مذهبی-سیاسی	-صحیح مسلم (سنت) -مدخل «اهل الکسا» در دائرةالمعارف اسلام	۱۹۲-۱۹۳

۲. بررسی ویژگی‌های موضوعی حضرت فاطمه (س) در اندیشه و رنا کلم

کلم در صدد ارائه فرایند چگونگی شکل گرفتن تصویر حضرت فاطمه (س) در طول قرن‌هاست که با بهره‌گیری از ادبیات داستانی و تحقیقات هم‌عصران خود در این زمینه، ضمن بررسی منابع به ترتیب سیره، حدیث اهل سنت و تصویر ارائه‌شده در منابع حدیثی شیعی سده چهارم هجری به بعد، به این نتیجه رسیده است که جهان تاریخی درباره حضرت که به صورت انسانی عادی و مطلوب (انسان‌والایی که مکارم و فضایل اخلاقی و معنوی دارد) مشخص شده است، به مرور با جهان خیالی در ادبیات شیعی، همراه و ادغام شده و به صورت «افسانه‌ای مقدس-خیالی» در این منابع باقی مانده است. البته به عقیده کلم، اطلاعات متناقض و تکراری موجود در آثار تاریخی و زندگی‌نامه‌ای همچون تاریخ طبری، سیره ابن هشام، تاریخ یعقوبی، انساب‌الاشراف، الکامل فی‌التاریخ و طبقات الکبری نشان‌دهنده کم‌اهمیت بودن زندگی‌نامه این بانو برای تدوین کنندگان این آثار بوده است. او ذکر نام ایشان را در چند گزارش تاریخی به‌عنوان شخصیت مرکزی، تصادفی قلمداد می‌کند و معتقد است اگر توجه خاصی نسبت به ایشان در آثار تاریخی وجود دارد،

۱۹۳	-بدون سند	-پاکی حضرت و قرابت خونی و روحی با پیامبر(ص)	-اهل البیت	القاب
۱۸۸	-طبقات الکبری (سنت)	-شریک معنوی پیامبر(ص)	-سیده النساء الحدیقه الائمه یا نساء العالمین	
۱۹۲	-صحیح بخاری (سنت) -سنن ترمذی (سنت) -مسند ابن حنبل (سنت) -اسپلبرگ	-معنای مبهم	-سیده النساء الجنه	
۱۸۸	-طبقات الکبری (سنت) -تاریخ طبری (سنت)	-عشق پیامبر(ص) به حضرت	-روایت گریه و خنده	
۱۹۲	-انساب الاشراف (سنت)	-داوری پیامبر(ص) به نفع حضرت	-مشاجره با حضرت علی(ع)	
۱۹۲	-صحیح بخاری (سنت) -سنن ترمذی (سنت) -سنن ابن ماجه (سنت) -صحیح مسلم (سنت) -لورا وچیا والیری	- داوری پیامبر(ص) به نفع حضرت	- روایت فاطمه پاره تن من است، هرکس او را بیازارد، مرا آزرده است.	جایگاه نزد پیامبر(ص)
۱۸۴	-تاریخ طبری (سنت) -طبقات الکبری (سنت) -انساب الاشراف (سنت) -تاریخ یعقوبی (شیعه)	-هم زمان با سال وفات پیامبر(ص) -ماه وفات نامعلوم	-زمان وفات	رحلت
۲۰۰-۱۸۹	-طبقات الکبری (سنت)	-مرگ ایشان نشانه مبدل شدن اراده فردی به اراده دینی در زندگی است. ^۱	-روایت ناخشنودی از ابوبکر	
۱۹۵-۱۹۳	-سنن ترمذی (سنت) -مسند ابن حنبل (سنت) -اسپلبرگ -استواسر -مک اولیف -حداد (Heddad)	-هم تراز با حضرت مریم(س)	-روایت چهار زن بهشتی؛ -وجود نام حضرت مریم(س) در قرآن؛ -نبودن نام حضرت در قرآن؛ -محدئه بودن؛ -آیه ۴۲ سوره آل عمران.	شبهات به حضرت مریم(س)
	-تاریخی شیعه (۱) -تاریخی سنت (۵) -حدیثی سنت (۴) -بدون سند (۱) -هم عصران (۷)			جمع

۱. مقایسه‌ای است که کلم بین سکوت حضرت در امر ازدواج (اراده فردی) با آماده‌سازی برای مرگ (اراده دینی) انجام داده است.

حضرت مریم(س) از آنها بهره برده است. کلم با بهره‌گیری از منابع تاریخی اهل سنت در حوزه‌های ولادت، القاب، جایگاه نزد پیامبر(ص)، رحلت و شباهت به حضرت مریم(س) توجه کرده است. تحلیل‌های ارائه‌شده او در زمینه‌های ولادت و جایگاه نزد پیامبر(ص)، نمونه‌ای از شخصیت انسان عادی را به نمایش گذاشته است. درباره القاب و شباهت به حضرت مریم(س)، تحلیل‌های او نشانی از انسان مطلوب را دارد. اما در حوزه رحلت، هر دو نشانه انسان عادی و مطلوب در تحلیل کلم مشهود است؛ بنابراین تحلیل او به‌طور کلی، رویدادهای طبیعی و بشری شخصیت ایشان را نشان می‌دهد. در زمینه منابع، بیشترین تمرکز او بر تحقیقات هم‌عصران است که در حوزه‌های ولادت، القاب، جایگاه نزد پیامبر(ص) و شباهت به

جدول فوق نشان می‌دهد که کلم در زمینه فردی شخصیت حضرت، به پنج حوزه ولادت، القاب، جایگاه نزد پیامبر(ص)، رحلت و شباهت به حضرت مریم(س) توجه کرده است. تحلیل‌های ارائه‌شده او در زمینه‌های ولادت و جایگاه نزد پیامبر(ص)، نمونه‌ای از شخصیت انسان عادی را به نمایش گذاشته است. درباره القاب و شباهت به حضرت مریم(س)، تحلیل‌های او نشانی از انسان مطلوب را دارد. اما در حوزه رحلت، هر دو نشانه انسان عادی و مطلوب در تحلیل کلم مشهود است؛ بنابراین تحلیل او به‌طور کلی، رویدادهای طبیعی و بشری شخصیت ایشان را نشان می‌دهد. در زمینه منابع، بیشترین تمرکز او بر تحقیقات هم‌عصران است که در حوزه‌های ولادت، القاب، جایگاه نزد پیامبر(ص) و شباهت به

ب- زمینه همسری: سه حوزه مشخص در این زمینه، از مقاله کلم استخراج شده است.

جدول ۲: زمینه همسری شخصیت تاریخی

Table 2. Spouse context of historical figure

حوزه‌های شخصیت تاریخی (همسری)	مشخصه‌های درخور توجه	تحلیل ورنا کلم	منابع	آدرس صفحات از مقاله مذکور
ازدواج	-خواستگاران -مهریه کم -جهیزیه ساده -مراسم ازدواج		-طبقات الکبری (سنت)	۱۸۷-۱۸۶
فقر خانوادگی	-اثاثیه اندک -کار سخت	-فقر خانوادگی -الگوی زن نمونه	-طبقات الکبری (سنت)	۱۸۹-۱۸۸
	-ممانعت پیامبر(ص) از دادن خدمتکار به آنان	-گرسنگی بیشتر مردم	-طبقات الکبری (سنت)	۱۸۹
روابط با حضرت علی(ع)	-لقب ابوتراب به حضرت علی(ع)	-درگیری زوجین	-طبقات الکبری (سنت) -کلبرگ (Kohlberg)	۲۰۰ و ۱۸۷
	-قصد علی(ع) به ازدواج مجدد	-نزاع زوجین	-انساب الاشراف (سنت) -صحیح بخاری (سنت) -سنن ترمذی (سنت) -سنن ابن‌ماجه (سنت) -صحیح مسلم (سنت)	۱۹۲
جمع			-تاریخی سنت (۲) -حدیثی سنت (۴) -هم‌عصران (۱)	

حوزه روابط با حضرت علی (ع) لحاظ کرده و از منابع شیعیان غافل شده است. بنابراین منابع تاریخی اهل سنت، سند معیار او برای تحلیل مذکور بوده است.

پ- **زمینه مادری:** به یک حوزه در این جنبه مطالعاتی اشاره شده است.

با عنایت به جدول فوق، کلم در این زمینه به حوزه‌های ازدواج، فقر خانوادگی و روابط با حضرت علی (ع) توجه کرده است. تحلیل‌های او در هر سه حوزه، شخصیت حضرت را در قالب یک انسان عادی و واقعی نشان می‌دهد. در رابطه با منابع، کلم منابع تاریخی اهل سنت را در هر سه حوزه، حدیثی اهل سنت و تحقیقات جدید هم‌عصران خود را در

جدول ۳: زمینه مادری شخصیت تاریخی

Table 3. Motherland of the historical figure

آدرس صفحات از مقاله مذکور	منابع	تحلیل ورنای کلم	مشخصه‌های درخور توجه	حوزه‌های شخصیت تاریخی (مادری)
۱۸۴	- طبقات الکبری (سنت) - تاریخ طبری (سنت) - انساب الاشراف (سنت)		- ۲ دختر و ۲ پسر	فرزندان
۱۸۴	- تاریخ یعقوبی (شیعه)	- افسانه	- مرگ پسر سوم قبل از ولادت	
	- تاریخ شیعه (۱) - تاریخ سنت (۳)			جمع

می‌رسد که کلم، داده‌های منابع تاریخی اهل سنت را واقعیت زندگی حضرت قلمداد کرده است.

ت- **زمینه اجتماعی:** زمینه اجتماعی با دو حوزه در این مقاله بررسی شده است.

جدول بالا نشان می‌دهد کلم در این زمینه، تنها به تعداد فرزندان حضرت توجه کرده است. او بیشترین مراجعه را به منابع تاریخی اهل سنت داشته و تحلیل خاصی ارائه نداده است. اما گزارش مربوط به مرگ پسر سوم حضرت را، که برگرفته از منبع تاریخی شیعیان است، افسانه پنداشته است. بنابراین به نظر

جدول ۴: زمینه اجتماعی شخصیت تاریخی

Table 4. The social context of the historical figure

حوزه‌های شخصیت تاریخی (اجتماعی)	مشخصه‌های درخور توجه	تحلیل و رونا کلم	منابع	آدرس صفحات از مقاله مذکور
پیش از رحلت پیامبر(ص)	- جریان مباحله	- حضور تاریخی - ضامن رسالت پیامبر(ص) - بازتاب شیعی	- اشموکر (W. Schmucker) - اسپلبرگ	۱۸۲ و ۱۹۳
	- ضمانت نکردن ابوسفیان	- حضور تاریخی	- سیره ابن هشام (سنت) - تاریخ طبری (سنت)	۱۸۵
	- دریافت غنائم خیبر	- حضور تاریخی	- سیره ابن هشام (سنت)	۱۸۵
	- پاک کردن شمشیر پیامبر(ص) پس از جنگ احد	- حضور تاریخی	- سیره ابن هشام (سنت) - تاریخ طبری (سنت)	۱۸۵
پس از رحلت پیامبر(ص)	پرستاری از پیامبر(ص) پس از جنگ احد	- حضور تاریخی - قصه‌مانند	- سیره ابن هشام (سنت) - تاریخ طبری (سنت) - انساب الاشراف (سنت)	۱۸۵
	- جریان بیعت گرفتن از حضرت علی(ع)	- حضور تاریخی	- بحارالانوار (شیعه)	۱۸۵
	- ناراحتی از ابوبکر به دلیل انکار وراثت فدک	- حضور تاریخی	- تاریخ طبری (سنت) - بحارالانوار (شیعه)	۱۸۵
جمع	- تمسخر توسط زنان قریش - حمله فیزیکی دشمنان - سقط جنین - نپذیرفتن ابوبکر و عمر - گریه مداوم - رحلت	- پایان مطلوب افسانه - پیروزی انتقام‌گیرنده از شر	- بحارالانوار (شیعه) - علل الشرایع (شیعه)	۲۰۳-۲۰۴
			حدیثی شیعه (۲) تاریخی سنت (۳) هم‌عصران (۲)	

شخصیت واقعی ایشان است. او جریان مباحله را با نشانه‌هایی از انسان مطلوب و رخدادهایی همچون تمسخر توسط زنان قریش، حمله فیزیکی دشمنان،

کلم در زمینه اجتماعی شخصیت حضرت فاطمه(س)، در صحنه‌های تاریخی پیش و پس از رحلت پیامبر(ص)، معتقد به حضور تاریخی و وجود

سقط جنین، نپذیرفتن ابوبکر و عمر توسط حضرت و رحلت ایشان را با تحلیل افسانه به تصویر کشیده است. در زمینه منابع، بیشترین تمرکز او بر منابع تاریخی اهل سنت در دو حوزه است. او توجهی به منابع تاریخی شیعیان نداشته و با توجه به منابع حدیثی شیعی، یک مورد حضور تاریخی و چند مورد از رخداد‌های پس از رحلت پیامبر (ص) را افسانه‌ای تحلیل کرده است. او با استناد به تحقیقات هم‌عصران خود، حضور تاریخی ایشان را بازتاب شیعی و ضامن رسالت پیامبر (ص) دانسته است؛ از این رو شخصیت واقعی حضرت فاطمه (س) با توجه به منابع اهل سنت در این زمینه، مشهود است.

۲.۲. انگاره شخصیت خیالی

در اثر کلم، این بُعد از شخصیت حضرت فاطمه (س) جنبه‌های فراگیری است که بیشتر در روایات و گزاره‌های تاریخی شیعیان آمده است. بنابراین گزارش‌هایی که به نوعی شخصیت حضرت را فراتر از حد بشری بیان می‌کنند، سبب شده‌اند تا او تعبیر شخصیت افسانه‌ای، که با تخیل آمیخته شده است، را در نوشتار خود به کار برد. او گزارش‌های روایی را نوعی داستان‌سرایی از نویسندگان شیعی و ایجاد شخصیت خیالی برای حضرت قلمداد می‌کند. برای تسهیل در بررسی، مهم‌ترین حوزه‌ها در زمینه‌های فردی و همسری، تقسیم‌بندی شده است.

الف- زمینه فردی: کلم به هفت حوزه در این

زمینه توجه کرده است.

جدول ۵: زمینه فردی انگاره شخصیت خیالی

Table 5. The individual context of the imaginary character

حوزه شخصیت خیالی (فردی)	مشخصه‌های درخور توجه	تحلیل و رنا کلم	منابع	آدرس صفحات از مقاله مذکور
ولادت	-تناول میوه‌های بهشتی توسط پیامبر (ص) در معراج	-معجزه‌گونه	-عیون الاخبار الرضا (شیعه) -بحار الانوار (شیعه)	۲۰۲
	-ساطع شدن نور به هنگام تولد -کمک زنان بهشتی به هنگام تولد -اقرار به امامت حضرت علی (ع) به هنگام تولد	-معجزه‌گونه	-بحار الانوار (شیعه)	۲۰۲
	-شادی و نورپراکنی بهشتیان	-بهشت خیالی -جنبه متعالی شخصیت حضرت	-بحار الانوار (شیعه)	۲۰۲
نام‌ها و القاب	-نام‌های مختلف	-ویژگی‌های اخلاقی تبارشناسی -قداست ذات الهی -نقش آسمانی -افسانه	-مناقب آل ابی طالب (شیعه)	۲۰۲-۲۰۱
	الزهرا	-تطابق با اجسام آسمانی -نور معنوی بی‌اساس بین‌اژه	-مناقب آل ابی طالب (شیعه)	۲۰۲
ویژگی‌های جسمانی	-باکره بهشت‌بودن همچون حضرت مریم (س) و فرشتگان -سلب خون قاعدگی و نفاس	-زن فوق بشری	-بحار الانوار (شیعه)	۲۰۱

۱۹۸	-بحارالانوار (شیعه)	-افسانه‌ای مقدس	-سخن گفتن در رحم مادر -اقامه نماز پس از تولد	معجزات
۱۹۸	-بدون سند	-افسانه‌ای مقدس	-توانایی تکثیر غذا	
۱۹۸	-بدون سند	-داستان	-ارتباط با جبرئیل و فرشتگان	
۱۹۹	-آیسر (Iser)	-تغیر تصویر زمینی به روحانی -نمونه زن کامل	-پیوند با قرآن	ارتباط با قرآن
۱۹۹	-بدون سند	-مرتبط با زندگی حضرت و تاریخ اسلام	-سوره‌هایی با حروف مقطعه	
۲۰۵، ۲۰۳	-عیون الاخبارالرضا (شیعه) -بحارالانوار (شیعه)	-انقلابی، بی‌رحم، ظالم انتقامجو -تصویر خیالی -جنبه متعالی شخصیت حضرت	-انتقام جویی از قاتلان فرزندشان -نجات مؤمنان در روز محشر	حضور در قیامت
۲۰۱	-آیه ۱۲ سوره تحریم -بحارالانوار (شیعه)		-پاکدامنی	شباهت به حضرت مریم (س)
۲۰۱	-بحارالانوار (شیعه) -مناقب آل ابی طالب (شیعه) -تفسیر جامع‌البیان (سنت) -مک اولیف -لورا وچیا والیری	-مادربودن -جنسیت	-باکره -طاهره -بتول -ام‌اینها -سرور همه زنان -مریم‌الکبری	
حدیثی شیعه (۳) بدون سند (۳) هم‌عصران (۳) تفسیری سنت (۱)				

لقاب، ویژگی‌های جسمانی، معجزات، حضور در قیامت و شباهت به حضرت مریم (س)، موارد بی‌سند در حوزه‌های معجزات و ارتباط با قرآن و تحقیقات هم‌عصران خود در حوزه‌های ارتباط با قرآن و شباهت به حضرت مریم (س) متمرکز شده است. او در این زمینه از منابع تاریخی و حدیثی اهل سنت بهره‌ای نبرده و تنها به یک منبع تفسیری اهل سنت در حوزه شباهت به حضرت مریم (س) مراجعه کرده است. او معیار تحلیل خود را در این زمینه، منابع حدیثی شیعیان، تحقیقات هم‌عصران خود و داده‌های بی‌سند قرار داده است.

با توجه به [جدول ۵](#)، کلم در این زمینه به حوزه‌هایی همچون ولادت، نام‌ها و القاب، ویژگی‌های جسمانی، معجزات، ارتباط با قرآن، حضور در قیامت و شباهت به حضرت مریم (س) توجه کرده است. تحلیل او درباره شخصیت حضرت در تمام حوزه‌ها به جز ارتباط با قرآن، که شخصیت انسان مطلوب تاریخی در آن مستتر است، شخصیتی مقدس، خیالی و افسانه‌ای را ترسیم می‌کند. در زمینه منابع، او برای اثبات انگاره شخصیت خیالی حضرت فاطمه (س) بر منابع حدیثی شیعیان در حوزه‌های ولادت، نام‌ها و

ب- زمینه همسری: یک حوزه در زمینه همسری بررسی شده است.

جدول ۶: زمینه همسری انگاره شخصیت خیالی

Table 6. Spousal context of imaginary character

حوزه شخصیت خیالی (همسری)	مشخصه‌های درخور توجه	تحلیل ورنه کلم	منابع	آدرس صفحات از مقاله مذکور
خواستگاری و ازدواج	-خواستگاری -خجالتی بودن حضرت علی (ع) -آذین بندی بهشت -شادی بهشتیان -خطبه خواندن فرشته -قرانت سوره‌های قرآن توسط فرشتگان -هبوط فرشتگان و سردادن ندای الله اکبر	-داستان افسانه‌ای مقدس	-بحارالانوار (شیعه)	۱۹۸-۲۰۰
جمع			حدیثی شیعه (۱)	

مبدل شده است.

اما به طور کلی با عنایت به جدول‌های ذکرشده مربوط به هر دو بُعد شخصیتی، این نتیجه حاصل می‌شود که کلم با تمرکز بیشتر بر منابع تاریخی و حدیثی اهل سنت، شخصیت تاریخی حضرت را واقعی قلمداد کرده است، به صورتی که تحلیل‌های او از شخصیت حضرت فاطمه (س) به‌عنوان یک بشر و انسانی عادی است که صفات و شخصیت او از یک انسان معمولی تا مطلوب با خواسته‌های متعالی تسری‌دانی است. اما تحلیل‌های مربوط به انگاره شخصیت خیالی با تمرکز بیشتر بر منابع حدیثی شیعیان، خیالی، مقدس-افسانه‌ای بیان شده است. این تصویر، شخصیتی برتر و فراتر از یک انسان معمولی را به نمایش می‌گذارد و خصوصیات نسبت داده شده به ایشان، قابلیت تطابق با انسان‌های عادی را ندارد. تحقیقات هم‌عصران کلم در پژوهش او نمود چشمگیری در هر دو بُعد داشته است؛ اما گزارش‌های بدون سند در تحلیل انگاره شخصیت خیالی حضرت، تعداد بیشتری را نسبت به شخصیت تاریخی به خود اختصاص داده است.

جدول ۶ نشان می‌دهد کلم در این زمینه تنها به حوزه خواستگاری و ازدواج حضرت با تمرکز بر تنها یک منبع حدیثی شیعیان توجه کرده است. او گزارش‌های این منبع را دستمایه وجود شخصیت مقدس، خیالی و افسانه‌ای حضرت قرار داده است.

۲،۳. برآیند

با توجه به اینکه کلم، به زمینه‌های فردی و همسری در دو بُعد شخصیتی حضرت فاطمه (س) توجه کرده است، نتیجه‌ای در مقایسه دو مورد در هر زمینه به دست آمده و به این صورت است که در قیاس دو جدول زمینه فردی (۱ و ۵)، کلم تحلیل‌های خود را از واقعیت‌های زندگی یک انسان عادی با توجه به منابع اهل سنت به‌سمت مقدس، افسانه‌ای و تخیلی بودن شخصیت حضرت با توجه به منابع شیعیان، تحقیقات هم‌عصران و داده‌های بی‌سند در این زمینه، سوق داده است. با مقایسه دو جدول زمینه همسری (۲ و ۶) مشخص می‌شود که نزد او، تصویر شخصیت واقعی حضرت فاطمه (س) براساس منابع اهل سنت، به شخصیتی افسانه‌ای-مقدس و خیالی در منابع شیعیان

۳. تحلیل انگاره

مطالعه و تحقیق درباره شخصیت‌های تاریخی مهم و مذهبی که به‌نوعی محبوبیت ذاتی دارند، کار را برای محقق سخت و دشوار می‌کند؛ زیرا عوامل مختلفی بر روند پژوهشی آنها تأثیرگذار خواهد بود که محققان این حوزه برای اتقان کار خود، باید به آن توجه ویژه داشته باشند؛ از جمله آنها منابعی است که از آن‌ها استفاده می‌کنند. اعتقادات پیروان یا بغض و مخاصمه مخالفان آنها در شکل‌گیری تصویر شخصیت‌های شهیر و نامی تأثیرگذار است. در این میان جمع آرای موافقان و مخالفان از مواردی است که در ارزیابی کلی یک گزارش تاریخی تأثیر بسزایی دارد. همچنین فهم کامل از اوضاع زمانی و مکانی نگارش درباره یک شخصیت نامور در تجزیه و تحلیل‌های عقلانی و منطقی پژوهشگر، بسیار مؤثر خواهد بود؛ از این رو یک متبع تاریخ اسلام با درک صحیح از این عوامل و تنگناهای پیشرو، در انجام کار خود به نتیجه مطلوب می‌رسد (ابن‌خلدون، ۱۴۰۸ق، ص. ۳۷/۱).

یکی دیگر از عوامل تأثیرگذار در پژوهش‌های این حوزه، روش استفاده از این منابع است. یکی از روش‌های مرسوم مستشرقان در بررسی متون، مطابقت و مقابله است. در این روش که محقق به مقابله کردن و مطابقت دادن نصوص، تفسیر و تحلیل آنها برای دستیابی به یک فرضیه علمی روی می‌آورد، میزان تأثیر و تأثر متون از یکدیگر مشخص و با تحلیل آن، تأثیرپذیری اشخاص، نظریات و مکاتب روشن می‌شود. هرچند این روش نتایج گران‌بهایی را در پی دارد، اما در صورت توجه نکردن ویژه به آن، احتمالاً دچار آسیب‌هایی در پژوهش‌ها می‌شود. برخی معتقدند مستشرقان از قاعده مقابله و مطابقت میان داده‌ها استفاده کرده و خود نیز مبدع آن بوده‌اند، ولی در بیشتر مواقع نتایج آنها در تحقیق

نصوص با این روش صحیح نیست (سالم‌الحاج، ۱۴۲۲ق، ص. ۱۷۱/۱).

از نکات مهم در مطالعات تاریخی این است که هر پژوهش نظام‌مندی، باید از سه مرحله اساسی توصیف، تحلیل و تبیین برخوردار باشد. در مرحله توصیف، محقق با استفاده از منابع، اسناد و متون، دگرگونی ایجادشده در یک مسئله تاریخی را نشان می‌دهد (قراملکی، ۱۳۹۰، ص. ۱۹۵) و در مرحله دوم، به تحلیل، یعنی داده‌سازی یا داده‌یابی از یافته‌ها روی می‌آورد (واسعی، ۱۳۸۵، ص. ۱۴۶). او در آخر کار تبیین و چگونگی شکل‌گیری آنها را انجام می‌دهد که پاسخ به چرایی پدیده است و معمولاً بیان علت یک پدیده، با بیان قاعده و قانون کلی انجام می‌شود که تخلف‌پذیر نباشد (قراملکی، ۱۳۹۰، ص. ۱۸۰-۱۹۵). چنین روشی با گزارش تاریخی مختصر سازگار نخواهد بود. غفلت از این موارد سبب ایجاد مشکلات و آسیب‌هایی در امر پژوهش خواهد بود که مهم‌ترین آنها در موارد زیر دیده می‌شود. شایان ذکر است که توجه به اوضاع نامساعد امامان شیعه و پیروان ایشان در ادوار مختلف اموی (امین، بی‌تا، ص. ۳۷۸/۳-۳۸۱) و عباسی (کاشف آل‌الغطا، ۱۳۷۳، ص. ۵۱)، حساسیت سیاسی و اجتماعی اهل سنت نسبت به شخصیت حضرت فاطمه (س) (ابن ابی‌طیفور، ۱۳۷۸، ص. ۲۴-۳۳) و دقت ناکافی در جمع‌آوری احادیث (جمعی از پژوهشگران، ۱۳۹۹، ص. ۱۳۰/۲)، که بر گزارش‌های تاریخی شخصیت حضرت تأثیر گذاشته است، برای بررسی شخصیت ایشان ضروری است؛ زیرا مجموعه این عوامل باعث به وجود آمدن افراد کذاب و مجهول‌الحال در بین راویان شیعه شده (علامه حلی، ۱۳۴۰، ص. ۲۶۹/۱) و رد پای جریان غلات را در میان روایات شیعیان پررنگ کرده است (کشی، ۱۳۴۸، ص. ۲۹۰/۱-۲۹۱).

۳.۱. نبود تناسب میان منابع و موضوع

کلم در اثر خود با تمرکز بر کتاب طبقات الکبری، شخصیت حضرت فاطمه (س) را تحلیل کرده است. او که سعی کرده است مقاله تاریخی خود را با تحلیل‌های ادبیات کلاسیک جهانی ادغام و مقایسه کند، از اثر کسانی چون دونر (Donner)، گوونتر

(Gunther)، گرتز (Geertz)، لامنس، کلبرگ، استواسر، مک اولیف، ایوب (Ayoub)، هالم، آیسر، اسپلبرگ، روت رودد، لورا وچیا والیری، مادلونگ (Madelung)، اکر (Echer) و اسمیت (Smith) بهره جسته است. در جدول زیر، تعداد منابع و حوزه‌های استفاده شده به تفکیک مشخص شده است.

جدول ۷: تناسب منابع و موضوع

Table 7. Proportion of sources and topic

ردیف	نوع و تعداد منابع	نام	حوزه‌های مورد توجه	تعداد	جمع
۱	تاریخی شیعی (۱)	-تاریخ یعقوبی	ولادت، رحلت (زمان وفات)، فرزندان (مرگ پسر سوم قبل از ولادت)	۳	۳
۲	تاریخی اهل سنت (۴)	-سیره ابن هشام	ولادت، قبل از رحلت پیامبر (ص) (ضمانت نکردن ابوسفیان، دریافت غنائم خیبر، پاک کردن شمشیر پیامبر (ص) پس از جنگ احد، پرستاری از پیامبر (ص) پس از جنگ احد)	۵	۲۹
		-تاریخ طبری	جایگاه نزد پیامبر (ص) (روایت گریه و خنده)، رحلت (زمان وفات)، فرزندان (دو دختر و دو پسر)، قبل از رحلت (ضمانت نکردن ابوسفیان، پاک کردن شمشیر پیامبر (ص) پس از جنگ احد، پرستاری از پیامبر (ص) پس از جنگ احد)، پس از رحلت (جریان بیعت گرفتن از حضرت علی (ع)، ناراحتی از ابوبکر به دلیل انکار وراثت فدک)	۷	
		-طبقات الکبری	ولادت (سیده‌النساء الحدیقه‌ الائمة یا نساء العالمین)، جایگاه نزد پیامبر (ص) (روایت گریه و خنده)، رحلت (زمان وفات، روایت ناخشنودی حضرت از ابوبکر)، ازدواج، فقر خانوادگی (اثاثیه اندک و کار سخت، ممانعت پیامبر (ص) از دادن خدمتکار به آنان)، روابط با حضرت علی (ع) (لقب ابوتراب به حضرت علی (ع))، فرزندان (دو دختر و دو پسر)	۹	
		-نسب الاشراف	جایگاه نزد پیامبر (ص) (مشاجره حضرت علی (ع) و حضرت)، رحلت (زمان وفات)، روابط با حضرت علی (ع) (ازدواج مجدد حضرت علی (ع))، فرزندان (دو دختر و دو پسر)، قبل از رحلت پیامبر (ص) (پرستاری از پیامبر (ص) پس از جنگ احد)	۵	
۳	حدیثی شیعی (۴)	-بحار الانوار	پس از رحلت پیامبر (ص) (جریان بیعت گرفتن از حضرت علی (ع) و ناراحتی از ابوبکر به دلیل انکار وراثت فدک، تمسخر توسط زنان قریش و حمله فیزیکی دشمنان و سقط جنین و عدم پذیرش ابوبکر و عمر و گریه مداوم و رحلت)، ولادت (تناول میوه‌های بهشتی توسط پیامبر (ص) در معراج، ساطع شدن نور به هنگام تولد و کمک زنان بهشتی به هنگام تولد و اقرار به امامت حضرت علی (ع) به هنگام تولد، شادی و نورپراکنی بهشتیان)، ویژگی‌های جسمانی، معجزات (سخن گفتن در رحم مادر و اقامه نماز پس از تولد)، حضور در قیامت، شباهت به حضرت مریم (س)، خواستگاری و ازدواج	۱۱	۱۷
		-مناقب آل ابی طالب	نام‌ها و القاب (نام‌های مختلف، الزهرا)، شباهت به حضرت مریم (س) (باکره و طاهره و بتول و ام‌ابیهها و سرور همه زنان و مریم الکبری)	۳	

			علل الشرایع	پس از رحلت پیامبر(ص) (تمسخر توسط زنان قریش، حمله فیزیکی دشمنان، سقط جنین و عدم پذیرش ابوبکر و عمر و گریه مداوم و رحلت)	۱
			عیون الاخبار الرضا	ولادت (تناول میوه‌های بهشتی توسط پیامبر(ص) در معراج)، حضور در قیامت	۲
۴	حدیثی اهل سنت (۶)		مسند احمد بن حنبل	القاب (سیده النساء الجنه)، شباهت به حضرت مریم(س)	۲
			صحیح بخاری	القاب (سیده النساء الجنه)، جایگاه نزد پیامبر(ص) (فاطمه پاره تن من است، هرکس او را بیازارد، مرا آزرده است (پیامبر(ص))، روابط با حضرت علی(ع) (ازدواج مجدد حضرت علی(ع))	۳
			سنن ترمذی	القاب (سیده النساء الجنه)، جایگاه نزد پیامبر(ص) (فاطمه پاره تن من است، هرکس او را بیازارد، مرا آزرده است. (پیامبر(ص))، شباهت به حضرت مریم(س)، روابط با حضرت علی(ع) (ازدواج مجدد حضرت علی(ع))	۴
			سنن ابن ماجه	جایگاه نزد پیامبر(ص) (فاطمه پاره تن من است، هرکس او را بیازارد، مرا آزرده است (پیامبر(ص))، روابط با حضرت علی(ع) (ازدواج مجدد حضرت علی(ع))	۲
			صحیح مسلم	القاب (اهل الکسا)، جایگاه نزد پیامبر(ص) (فاطمه پاره تن من است، هرکس او را بیازارد، مرا آزرده است (پیامبر(ص))، روابط با حضرت علی(ع) (ازدواج مجدد حضرت علی(ع))	۳
۵	تفسیر شیعی (۰)				۰
۶	تفسیر اهل سنت (۱)		جامع البیان	شباهت به حضرت مریم(س) (باکره و طاهره و بتول و ام ابیها و سرور همه زنان و مریم الکبری)	۱
۷	هم عصران (۱۰)		لامنس	ولادت	۱
			استواسر	شباهت به حضرت مریم(س)	۱
			مک اولیف	شباهت به حضرت مریم(س)، شباهت به حضرت مریم(س) (باکره و طاهره و بتول ابیها و سرور همه زنان و مریم و ام الکبری الکبری)	۲
			اسپلبرگ	شباهت به حضرت مریم(س)، قبل از رحلت پیامبر(ص) (جریان مباحله)	۲
			لورا وچیا والیری	جایگاه نزد پیامبر(ص) (فاطمه پاره تن من است، هرکس او را بیازارد، مرا آزرده است. (پیامبر(ص))، شباهت به حضرت مریم(س) (باکره و طاهره و بتول و ام سرور همه زنان و مریم الکبری)	۲
			حداد	شباهت به حضرت مریم(س)	۱
			کلبرگ	روابط با حضرت علی(ع) (لقب ابوتراب به حضرت علی(ع))،	۱
			اشموکر	قبل از رحلت پیامبر(ص) (جریان مباحله)	۱
			آیسر	ارتباط با قرآن (پیوند با قرآن)	۱
			مدخل «اهل الکسا»	القاب (اهل الکسا)	۱

تاریخی-توصیفی شخصیت حضرت را بررسی کرده

با توجه به [جدول ۷](#)، کلم که بیشتر با رویکرد

مختلف درباره رویدادهای تاریخی را از او سلب کرده و نتوانسته است جنبه‌های مختلف گزارش‌های گوناگون را از دیدگاه مورخان دیگر بررسی و آشکار کند. بنابراین امکان خطا در نتیجه به دست آمده، وجود خواهد داشت. در این صورت نه تنها قسمتی از واقعیت آشکار نخواهد شد، برآیند آن خلاف واقع خواهد شد.

۳،۳. تلاش برای اثبات انگاره‌های پیش مفروض

یکی دیگر از مشکلات روش مطابقت و مقابله، به کار بردن آن برای اثبات فرضیه‌هایی است که در ذهن محقق براساس یافته‌های پیشین شکل گرفته است. در این جهت پژوهشگر برای یافتن حقایق علمی تلاش نمی‌کند، بلکه برای برهان‌سازی حدسیات و انگاره‌های ذهنی خود از این روش بهره می‌برد. بنابراین امکان ایجاد نتایج معکوس در پژوهش‌های انجام‌شده، از قوت بالایی برخوردار خواهد شد. با بررسی نوشتار مدنظر، این موضوع تقویت می‌شود که نگارنده در پی اثبات انگاره‌های پیش مفروض خود، مبنی بر کم‌رنگ‌بودن شخصیت تاریخی و افسانه‌ای-تخیلی‌بودن شخصیت حضرت فاطمه(س) و اقامه دلیل بر آن است. به همین مناسبت در لابه‌لای اثر کلم، تحلیل‌هایی از شخصیت حضرت دیده می‌شود که هیچ سندیتی ندارند. اگرچه ممکن است گزارش‌های تاریخی از این استدلال‌ها در برخی منابع تاریخی و کلامی وجود داشته باشد، مستندکردن پژوهش به آنها از ارزش پژوهش می‌کاهد. حوزه‌های القاب (اهل‌البیت) در جدول ۱، معجزات (توانایی تکثیر غذا، ارتباط با جبرئیل و فرشتگان) و ارتباط با قرآن (سوره‌هایی با حروف مقطعه) در جدول ۵، مصداق این سخن در مقاله کلم است که بر تحلیل و نتیجه‌گیری او برای اثبات انگاره شخصیت افسانه‌ای-تخیلی ایشان سایه انداخته است. از دیگر شواهد این موضوع در عنوان مقاله است که شکل‌گیری تصویری

است، از توجه به تناسب منابع و موضوع تحقیق، غافل شده است. با توجه به جایگاه ویژه حضرت فاطمه(س) نزد شیعیان، باید توجه بیشتری به منابع تاریخی شیعیان می‌کرد؛ اما او به ۴ مورد از منابع تاریخی اهل سنت، در مجموع در ۲۹ حوزه (ردیف ۲)، ۶ مورد از منابع حدیثی اهل سنت، در مجموع در ۱۴ حوزه (ردیف ۴) و یک مورد از منابع تفسیری اهل سنت در یک حوزه (ردیف ۶) توجه کرده است. کلم یک منبع تاریخی شیعیان جمعاً در ۳ حوزه (ردیف ۱)، ۴ منبع حدیثی شیعیان جمعاً در ۱۷ حوزه (ردیف ۳) توجه کرده و از مراجعه به منابع تفسیری شیعیان (ردیف ۵) غافل شده است. همچنین ۱۰ مورد مراجعه به تحقیقات جدید هم‌عصران، در مجموع در ۱۳ حوزه (ردیف ۷) در نگاشته کلم وجود دارد. به این ترتیب منابع تاریخی اهل سنت، حدیثی شیعیان، حدیثی اهل سنت، تحقیقات هم‌عصران، تاریخی شیعیان، تفسیری اهل سنت، به ترتیب بیشترین تا کمترین ارجاع را در تحقیق او داشته است.

۳،۲. توجه به گزارش‌های مشخص و محدود

اگرچه به‌طور کلی اثر کلم، از تعدد مقبولی از منابع برخوردار است و او در این باره، تسلط فراوانی را از خود به نمایش گذاشته است، اما نکته غفلت‌شده، تمرکز و پافشاری بر چند منبع خاص و محدود در برخی موضوع‌هاست. این نکته در [جدول ۷](#) به‌خوبی مشهود است که اصرار او بر توجه به کتاب *طبقات‌الکبری* از میان منابع تاریخی اهل سنت (در مجموع ۹ حوزه)، به‌ویژه در موضوع‌های تاریخی، *بحارالانوار* (در مجموع ۱۱ حوزه) و *مناقب آل ابی‌طالب* (در مجموع ۳ حوزه) از میان منابع حدیثی شیعی، در حوزه‌های انگاره شخصیت خیالی بوده است. بنابراین به نظر می‌رسد تمرکز ایشان بر منابع خاص، محدود و غافل‌شدن از منابع دیگر، زمینه مقایسه روایت‌های

از یک افسانه اسلامی (Klemm, 2005, p. 181) در ابتدای آن بیان شده است و نشان می‌دهد کلم مقاله خود را با این پیش‌فرض پیش برده است که درباره یک شخصیت افسانه‌ای سخن خواهد راند. این پیش‌فرض‌ها در قسمت‌های دیگری از اثر او نیز نمود پیدا کرده است. در [جدول ۳](#)، حوزه فرزندان، با وجود استناد به یک منبع شیعی درباره مرگ پسر سوم حضرت، آن را افسانه تلقی می‌کند. [جدول ۵](#) در حوزه پیش از رحلت پیامبر(ص)، پرستاری از پیامبر(ص) پس از جنگ احد را با وجود سند، گزارشی قصه‌مانند می‌داند. در حوزه نام‌ها و القاب در [جدول ۵](#)، برای لقب الزهرا سند ارائه داده است، اما آن را با نور معنوی بی‌اساس تحلیل می‌کند که القاکننده تلاش او برای اثبات انگاره‌های پیش‌فروضش است.

۳.۴. توجه نکردن به بینش مذهبی متن

یکی از مسائل مهم و اساسی تحقیق درباره موضوع‌های یک علم، استفاده از روش یا روش‌های متناسب با آن علم است، در غیر این صورت تحلیل و نتیجه به دست آمده، مقبول نخواهد بود. با توجه به جایگاه حضرت فاطمه (س) نزد شیعیان، پردازش این شخصیت رابطه مستقیم با علم کلام، مبانی دینی و مذهبی تشیع خواهد داشت و محقق این حوزه نیازمند درک صحیح از کلام اسلامی-شیعی و بهره‌گیری از منابع متقدم و موثق این مذهب خواهد بود.

کلم برای بررسی شخصیت حضرت فاطمه (س)، دو کتاب *مناقب آل ابی‌طالب و بحارالانوار* را از میان منابع متعدد متقدم شیعی انتخاب کرده است. او با وجود معرفی دو دانشمند حدیثی مهم و متقدم شیعیان-مرحوم کلینی و صدوق (Klemm, 2005, p. 196-197) در مقاله خود و اشاره به آثار آنها، از بهره‌گیری از آنها غافل شده است. به نظر می‌رسد

دلیل انتخاب او از کتاب *بحارالانوار*، جایگاه ویژه آن نزد شیعیان و جمع‌آوری حجم وسیعی از گزارش‌ها در این کتاب بوده است، اما امکان خطا در این اثر وجود دارد (مجلسی، ۱۳۶۳، ص. ۵۳/۱). با وجود اینکه کتاب *بحارالانوار*، مهم‌ترین و جامع‌ترین دایرةالمعارف حدیثی شیعه است و کلم تمام توان خویش را به کار بسته است تا به روایات گزارش شده در منابع متقدم این کتاب رجوع کند، اما بایسته بود این محقق به اصل کتاب‌ها مراجعه کند تا درجه علمی کار خود را بالا برد. همچنین گزینش کتاب *مناقب آل ابی‌طالب* در کنار کتاب علامه مجلسی، این احتمال را به ذهن متبادر می‌کند که به دلیل وجود روایات داستان‌گونه، غیرمنطقی و گاه موازی با نمادهای طبیعت در این کتاب (برای نمونه ابن شهرآشوب، ۱۳۷۹، ص. ۱۳/۱؛ ۳۲۵/۳، ۳۲۳، ۳۲۷، ۳۳۰، ۳۳۳)، علت این انتخاب بوده است. همچنین به این نکته اشاره می‌شود که انتخاب کتاب *مناقب آل ابی‌طالب* نیز به دلیل محتوای برخی روایات، در راستای پیشبرد اهداف کلم بوده است. گواه این سخن چرخش ناگهانی ارجاعات کلم از کتاب *بحارالانوار* به کتاب *مناقب آل ابی‌طالب* در بخش نام‌های حضرت (نام‌ها و القاب در جدول ۵) است. علامه مجلسی به نام‌ها و اسامی حضرت در کتاب خود اشاره کرده است؛ اما با توجه به اینکه این نام‌ها در کتاب ابن شهرآشوب با تشابهاتی از نمادها و عناصر طبیعت ذکر شده است، کلم در این زمینه از این کتاب بهره برده است.

از طرف دیگر بهره‌گیری از تحقیقات هم‌عصران خود در تحلیل گزارش‌های حدیثی شیعه و اهل سنت، بر نتیجه‌گیری او تأثیرگذار بوده است (Klemm, 2005, p. 183, 186, 191-192, 197, 200, 206). به نظر می‌رسد تحلیل داده‌های کلامی و

حدیثی، بدون توجه به بینش مذهبی متن و یا داشتن انگیزه هدفمند در این کار، نتیجه‌گیری او را به این سمت سوق داده است. با توجه به موارد مذکور، حوزه‌های القاب (اهل‌البیت)، پس از رحلت پیامبر(ص) (جریان بیعت گرفتن از حضرت علی(ع) و ناراحتی از ابوبکر به دلیل انکار وراثت فدک، تمسخر به وسیله زنان قریش، حمله فیزیکی دشمنان، سقط جنین، عدم پذیرش ابوبکر و عمر و گریه مداوم و رحلت)، ولادت (تناول میوه‌های بهشتی توسط پیامبر(ص) در معراج، ساطع شدن نور به هنگام تولد و کمک زنان بهشتی به هنگام تولد و اقرار به امامت حضرت علی(ع) به هنگام تولد)، نام‌ها و القاب (نام‌های مختلف، الزهرا)، ویژگی‌های جسمانی، معجزات (سخن گفتن در رحم مادر و اقامه نماز پس از تولد، توانایی تکثیر غذا، ارتباط با جبرئیل و فرشتگان)، ارتباط با قرآن (پیوند با قرآن، سوره‌هایی با حروف مقطعه)، حضور در قیامت و خواستگاری و ازدواج مصداق مواردی‌اند که کلم بدون توجه به بینش مذهبی متن، آنها را تحلیل کرده است. به نظر شایسته بود با رجوع به منابع متقدم کلامی، روایی و تفسیری شیعیان، تحلیل خود را برای این موارد بیان می‌کرد.

نتیجه

بررسی و تحلیل مفاهیم و منابع پژوهشی که کلم در رابطه با شخصیت حضرت فاطمه(س) انجام داده است، نشان می‌دهد از تحلیل درست شخصیت حضرت بازمانده است. او با تمرکز بیشتر بر منابع تاریخی و حدیثی اهل سنت، شخصیت تاریخی و واقعی و بر مبنای داده‌های منابع حدیثی شیعیان، شخصیت مقدس و افسانه‌ای همراه با تخیل برای

ایشان متصور شده است. به نظر می‌رسد این تحلیل کلم، به دلیل توجه نکردن به تناسب منابع و موضوع بوده است که بیشترین مراجعه به ترتیب به منابع تاریخی اهل سنت، حدیثی شیعیان، حدیثی اهل سنت، تحقیقات هم‌عصران، تاریخی شیعیان و تفسیری اهل سنت در آن نمود پیدا کرده است. همچنین استفاده از منابع محدود و مشخص همچون کتاب‌های طبقات‌الکبری از میان منابع تاریخی اهل سنت، بحارالانوار و مناقب آل ابی‌طالب از میان منابع حدیثی شیعیان، یکی دیگر از دلایل این تحلیل است. اتکا بر انگاره‌های پیش‌فروض و بهره‌گیری از برخی گزارش‌های بدون سند در برخی حوزه‌ها نیز، در تحلیل او مؤثر بوده است. توجه‌نداشتن به بینش مذهبی متن و مراجعه نکردن به منابع متقدم و اصیل شیعه اثنی‌عشری و اتکا به کتاب‌هایی که روایات ضعیف و داستان‌گونه دارند، همچون مناقب آل ابی‌طالب از دلایل دیگر تحلیل کلم است. مجموعه این عوامل که به نظر فهم برون‌دینی کلم و شناخت ناکافی او به منابع و روایات، به‌خصوص در زمینه منابع حدیثی شیعیان را نشان می‌دهد، باعث شده است شخصیت حضرت فاطمه(س) را این‌گونه تصویرسازی کند.

منابع

قرآن کریم
ابن ابی‌طیفور (۱۳۷۸). بلاغات النساء. الحیدریه.
ابن‌خلدون، عبدالرحمن بن محمد (۱۴۰۸ق).
دیوان‌المبتدا و الخبر فی تاریخ العرب و البربر و
من عاصرهم من ذوی الشأن‌الاکبر (خلیل شحاده،
محقق). دارالفکر.
ابن شهرآشوب (۱۳۷۹). مناقب آل ابی‌طالب

پژوهش‌های غربی (کوشش و ویرایش سیدرضا قائمی و محمدرضا امین). دارالحدیث.
رضایی اصفهانی، محمدعلی (۱۳۸۷). نقد و بررسی مقاله فاطمه (س) نوشته جین دمن مک اولیف در دائرةالمعارف قرآن لیدن. قرآن پژوهی خاورشناسان، (۴)، ۶۵-۹۷.

رضایی هفتادر، حسن (۱۳۸۶). حضرت فاطمه (س) در دایرةالمعارف قرآن لیدن. بینات (مؤسسه معارف اسلامی امام رضا علیه السلام)، (۴)، ۲۰۰-۲۰۷.

<https://www.noormags.ir/view/fa/articlepage/424765>

سالم‌الحاج، ساسی (۱۴۲۲ق). نقد الخطاب الاستشراقی الظاهرة الاستشراقیة و اثرها فی الدراسات الاسلامیة. دارالمدار الاسلامیة.

الشمحانی، احمدجوادکاظم (۱۳۹۹). حضرت فاطمه زهرا (س) در آثار مستشرقان، [پایان‌نامه کارشناسی ارشد، دانشگاه فردوسی مشهد].
دانشگاه فردوسی مشهد.

https://library.um.ac.ir/index.php?option=com_lib&view=search&lang=fa

صحرائی، مرضیه، و حسینی، سیدباقر (۱۳۹۷). سیمای حضرت زهرا (س) از نگاه مستشرقان و متفکران اسلامی (امام خمینی (ره) ایت... مطهری، ایت... جوادی آملی). چهارمین کنگره بین‌المللی فرهنگ و اندیشه دینی، قم.

<https://civilica.com/doc/778253>

صدوق، محمد بن علی بن‌الحسین (۱۴۰۴ق).

کمال‌الدین و تمام‌النعمه. النشرالاسلامی.

قراملکی، فرامرز احد (۱۳۹۰). روش‌شناسی مطالعات دینی. دانشگاه علوم اسلامی رضوی.

کاشف آل‌الغطا، محمدحسین (۱۳۷۳). اصل‌الشیعه و اصولها (علا آل‌جعفر، محقق). الامام‌علی.

کرپیندروف، کلوس (۱۳۹۰). تحلیل محتوا: مبانی

(محمدحسین آشتیانی و سید هاشم رسولی محلاتی، محقق و مصحح). علامه.

استراوس، انسلم، و کوربین، جولیت (۱۳۹۸). مبانی پژوهش کیفی فنون و مراحل تولید نظریه زمینه‌ای (ابراهیم افشار، مترجم). نی. (اثر اصلی منتشر شده در ۱۹۹۸).

امین، احمد (بی‌تا). ضحی‌الاسلام: نشأةالعلوم فی‌العصرالعباسی‌الاول. دارالکتاب‌العربی.

باردن، لورنس (۱۳۷۵). تحلیل محتوا (محمد یمنی دوزی سرخابی و ملیحه آشتیانی، مترجم). دانشگاه شهید بهشتی. (اثر اصلی منتشر شده در سال ۲۰۱۳).

باعزم، محمد، و کاظمی، نجمه (۱۳۹۵). پژوهشی نقادانه پیرامون شخصیت زهرا سلام الله علیها در آثار جین دمن مک اولیف. بلاغ مبین، (۴۶-۴۷)، ۸۸-۶۹.

<https://www.noormags.ir/view/en/articlepage/1373833>

پارسا، فروغ (۱۳۸۸). گونه‌شناسی آثار خاورشناسان درباره حضرت فاطمه (س). در امام‌شناسی و فرقه‌ها از دیدگاه خاورشناسان (۱۷-۳۴). خاکریز.

جازاری معمویی، سعید (۱۴۰۱). نقد روشی دیدگاه هانری لامنس درباره حضرت فاطمه (ع) در کتاب فاطمه و دختران محمد (ص). شیعه‌پژوهی، (۲۲)، ۲۸۲-۳۰۸.

https://shia.urd.ac.ir/article_149564.html

جان‌احمدی، فاطمه (۱۳۸۸). مطالعه انتقادی مقاله فاطمه (ع)، تصویر حضرت محمد (ص) و حضرت زهرا (س) در دایرةالمعارف اسلام (ترجمه و نقد). انتشارات شیعه‌شناسی.

جمعی از پژوهشگران (۱۳۹۹). کلام شیعه در

واسعی، سیدعلیرضا (۱۳۸۵). تاریخ تحلیلی یا تحلیل تاریخ. تاریخ پژوهان، (۶)، ۱۳۸-۱۵۶.

<https://www.magiran.com/paper/475690>

هاشمی، زهراسادات (۱۳۹۴). تصویر قرآنی فاطمه علیها السلام در دائرةالمعارف اسلام و دائرةالمعارف قرآن. مطالعات اهل بیت‌شناسی، (۲)، ۷۳-۹۴.

<https://www.noormags.ir/view/fa/articlepage/110136>

هولستی، ا. آر (۱۳۷۳). تحلیل محتوا در علوم اجتماعی و انسانی (نادر سالارزاده امیری، مترجم). انتشارات دانشگاه علامه طباطبائی. اثر اصلی منتشر شده در (۱۹۶۹).

روش‌شناسی (هوشنگ نایی، مترجم). نی. اثر اصلی منتشر شده در (۱۹۸۰).

کریمی‌نیا، مرتضی (۱۳۸۶). سیره‌پژوهی در غرب: گزیده متون و منابع. مجمع جهانی تقریب مذاهب اسلامی. کَشی، محمدبن عمر (۱۳۴۸). اختیار معرفه‌الرجال (تلخیص محمدبن حسن طوسی). حسن مصطفوی.

کمپفر، انگلبرت (۱۳۶۰). سفرنامه کمپفر (کیکاوس جهانداری، مترجم). خوارزمی. اثر اصلی منتشر شده در (۱۷۱۲).

عسکری، محمد (۱۳۹۲). نقد و بررسی شخصیت فاطمه زهرا(س) از نگاه مستشرقان با رویکرد قرآنی [پایان‌نامه کارشناسی ارشد منتشر نشده]، جامعه المصطفی العالمیه.

علاءالدین، سیدمحمدرضا (۱۳۹۹). شخصیت قرآنی فاطمه زهرا و مستشرقان معاصر. فصلنامه قرآنی کوثر، (۶۷)، ۶۰-۳۱.

<https://www.noormags.ir/view/fa/articlepage/1749705>

علامه حلی، حسن بن یوسف (۱۳۴۰). رجال‌العلماء الحلی. دارالذخائر.

المطهری، مرضیه (۱۳۹۸). واکاوی پنداره ارائه شده از فاطمه زهرا(س) در منابع دائرةالمعارفی به زبان انگلیسی [پایان‌نامه کارشناسی ارشد منتشر نشده]، دانشگاه الزهرا.

مجلسی، محمدباقر (۱۳۶۳). بحارالانوارالجامعه لدرر اخبار الائمه‌الاطهار. الاسلامیه.

نوروزی، زهرا (۱۳۸۸). بررسی زندگی‌نامه و آثار خانم دکتر لائوراوچا والیری (اسلام‌شناس و شیعه‌شناس ایتالیائی). نخستین همایش بین‌المللی تشیع و خاورشناسان، انجمن تاریخ پژوهان، قم.